

1892

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆՊԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ Ծ

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐ ՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՆԻՔԷԱ-ՊԱԽԴԻԿԵԱՆ ԹՈՆՐԱԿԵՑԻՈՑ ԱՂԱՆԴՆ

ԵՒ ԳՐ. ՆԱՐԵԿԱՑԻՈՑ ԹՈՒՂԹԸ

ՏԱԳԻՐԱՑԻՆ Արիստոտել ըսած էր երբեմն « Ծննդոց » գրոց հեղինակին համար. « Ո՛վ աստուածայինդ Մովսէս, սքանչելի բաներ կ'ըսես, բայց չես ապացուցաներ » : Իսկ Մանի՝ այսպիսի ընտրողական դրութեամբ՝ յաւակնեցաւ մեկնել բարւոյ և չարի, արարչագործութեան և ինքնագոյութեան, և այլն, գաղտնիքը, որոնցմով այնքան դարեր և հանճարներ վաստակեցան և վաստակեցուցին, վրիպեցան և վրիպեցուցին : Ոմանք արդի քննադատից՝ Սփէնսըրի և Վինդէի հետ կը համարին, թէ Մանեայ դրութեան իբրեւ նախկին սկզբնահարք եղած են ոչ միայն Եգիպտացիք՝ Ոսիրիսի և Տիւփոնի արարուածներովն, այլ և Քաղդէացիք և հնոյն Ելլագայի իմաստասէրները, Պիւթագորէն սկսեալ ցԱրիստոտել և Պլտինոս : Որոց վրայ պէտք է յաւելուլ նոյնպէս Բ դարու հերեսիովտապետներէն Բասիլիդէս և Վաղենտին, Բարդաժան և Մարկիոն : Սակայն ինձ աւելի հաւանական կ'երևի ըսել, թէ Մանի՝ ընդհանրականն ունէր ի նկատի՝ քան թէ մասնաւորը : Այո՛, Մանիքէութիւնը վերլուծելով կը գտնենք անոր մէջ Հրէից գրոց աւանդած արարչագործութիւնը՝

երկու անստեղծ սկզբանց ընծայուած. եգիպտական հոգեփոխութիւնը՝ նոր ձևով ներկայացուած և նրբացած. հնդկային կամ պարսկական համայնաստուածութիւնը, պարսկական կրակապաշտութիւնը, գնոստիկեան արտահոսումն (emanatio) և էսկաբանութիւնն, և քրիստոնէական վարդապետութեան խեղաթիւրուած մեկնութիւններն՝ այլովք հանդերձ: Ս Եպիփան (¹) իսկ փոքր 'ի շատէ կը հաստատէ զայս - Manichoeus enim cum gentibus gentilis est, ac Solem, Lunam, Sidera, Demonesque veneratur: Gentilis, inquam, estô carissimi/ ejusque secta Græcorum superstitiones tradit: Magorum quoque præstigias complectitur, in iisque volutatur. Astronomos laudat: quorum curiosas artes persequitur, ac verbo tenus Christi nomine gloriatur. In quo Cenchritidis similima est ».

Ըսածնուս ճշմարտութիւնը դեռ աւելի ակներև պիտի լինի՝ Մանիքեցւոց վարդապետութեան գլխաւոր կէտերու յառաջբերութեամբը, զորս կարևոր կը համարինք համառօտել աստ՝ Պաւղիկեան-թոնրակեցիներու վարդապետութեանց հետ զուգակշռելու համար: Բայց նախ քան զամենայն՝ կ'ուզեմ աստ ուսումնաւսիրաց ուշադրութիւնը դարձնել յոյժ կարևոր կէտի մի վերայ, զոր գծադրաբար հին մատենագիրները բնաւ 'ի նկատի առած չեն և չէին կրնար առնուլ. վասն զի անոնց դրութեանց նպատակը՝ պարզապէս ջատագովական էր, և այս սահմանէս դուրս ամենայն ինչ երկրորդական նշանակութիւն ունէր անոնց առջև: Մատարակոյս Մանէսի սոյն դրութեան ինչպէս հիմը կը կայանար այն արտաքնայարդար հակասութեանը վերայ, — որ կ'երևի յամենայնի, — այսինքն է, մէկ կողմէն աստուածային բնութեան, իսկ միւս կողմէն ալ մարդկութեան անկեալ բնութեանը մէջ. ընդ մէջ այն յարատե կռուին որ 'ի վերուստ և ներքին ճակատամարտին. այսպէս ալ անոր իմաստասիրական և կրօնական նպատակն էր բանաւոր լուծում մի տալ այս երևելի և աներևոյթ աշխարհաց մէջ երեցած գաղտնեացը, — թէ պէտե քրիստոնէութեան միայն վերապահեալ էր այն: Սակայն Մանէայ քաղաքական և բարոյական նպատակը բոլորովին ուրիշ էր. այսինքն է՝ նա գոյով ազգաւ պարսիկ, ուզեց իրմէ 30 տարի առաջ վերահաստատուած Զրադաշտականութիւնը՝ իր ժամանակի պահանջանաց համեմատ բարեփոխելն, և կամ իր նախկին բարեձևութեան շրջանակին մէջ ներկայացնել և իւր ազգին յայնժամու անբարոյականութիւնը՝ որ իր գերազոյն կէտին հասած էր՝ քրիստոնէական բարոյականին մերձեցնել, և կամ գէթ անոր

1. Adversus Hæreses, Lib. II,

վերարկուաւը ծածկել, իր հայրենիքը նիւթալան անկումէն ազատելու համար: Եւ ստուգիւ՝ այս է պատճառը, որ ոչ ժողովուրդն և ոչ թագաւորն ինքնին, այլ Մոգերն անդէն ի սկզբան կ'ընդդիմանան անոր վարդապետութեան, որոնց համար կ'ըսէ Եւսեբիոս իր « Պատրաստութիւն Աւետարանի » կոչուած գրքին մէջ, թէ իրենց աղջկիներուն հետ կ'ամուսնանային և մայրապականութիւնն անգամ օրինաւոր կը համարէին: Այս պատճառաւ և նա ինքն Մանի ամուսնութիւնը կ'արգելու և կուսութիւն կը քարոզէ: Սակայն մենք յոյժ երախտապարտ ենք մեր եռամեծ վարդապետին Եզնկայ կողբացոյ, որ այս ծածկեալ ճշմարտութիւնս երկու խօսքով յերևան կը հանէ՝ ըսելով. « Եւ եթէ նոյն քէշ է երկոցունց, (այսինքն է Մանեայ և Մոգուցն) ընդէր ատիցեն Մոգք զգանդիկս, եթէ ոչ զի վարոշքն գառն են 'ի միմեանց, թէպէտև կերպարանօք և ոչ ճշմարտութեամբ »: Եւ քիչ յետոյ կը յաւելու. « Բայց զի Մանի կրանցաւ վերագոյն քան զնուցայն կեղծօք վարս ցոռցանել, թէ ամենին իսկ ազատ 'ի կարեաց ցանկութեանց իցէ »: Ուրեմն եթէ կեղծօք և եթէ համոզմամբ՝ Մանեայ նպատակն յոյժ օգտակար և փրկարար էր իւր հայրենեաց համար, գէթ քաղաքական տեսակէտով:

Ահաւասիկ անոր դրութեան եռութիւ, եռանկիւնակալ նախագաւթութիւնները, որոնց վերայ շինուեցան ապա բազմահոյք մուրամիտ ենթադրութեանց. Ա. Ամբողջ տիեզերքս՝ իմա և մարդն՝ խառնակոյտ զանգուստ մ'է բարոյ և չարի, և յաւերժակն կրգի և կռռի: Բ. Յառաջագոյն աշս աշսպէս եղաճ լէր: Գ. Եւ ոչ իսկ միշտ աշսպէս պիտի մնայ: Մանի՝ այս դժուարին ձեռնարկս 'ի գլուխ հանելու համար կը յենու զանդիկ կամ հին պարսկագէն գաղափարաց վերայ, ըստ որում լոյսն առնուած է իբրև նշանակ Աստուածութեան, բայց յետոյ Արևա-հրապաշտութեան մէջ փոխանակեց ընդ Աստուծոյ, կամ բարի սկզբան: Եւ ըստ կարծեաց բազմահնար աղանդապետին 1. ի սկզբանէ կային երկու անստեղծ, կենդանի և հաւասարազօր խակներ, որոնց մին, — այսինքն է լոյս և հոգի, — է բարի. իսկ միւսն, — այս է նիւթ և խաւար, — է չար: Այս արարչագործ սկզբանց իւրաքանչիւրն ունի իր անկախ թագաւորութիւնն, և բացարձակապէս կը հակառակի միւսին: Հաւասարապէս կազմակերպեալ այս կրկին թագաւորութիւնքս՝ բաժնուած են բոլորովին իրարմէ, և իւրաքանչիւրը կազմուած է հինգ գաւառներէ, որոնց մէջ կը բնակին այն զոյգ մի սկզբունքներէ բղխած անթիւ անհամար ուրիշ էակներ: 2. Ոչ չարն և ոչ ալ չարի խառնուրդն Աստուծմէ կը յառաջագայի, այլ իր յաւիտենական ար-

մատն ինքն իր մէջ ունի: 3. Խաւարի և ցանկութեան իշխանները՝ տեսնելով հեռուէն լուսոյ թագաւորութեան պայծառութիւնը՝ նախանձեցան, և որոշեցին հարկանել և նուաճել զայն: Այն ժամանակ ուզելով Աստուած ապահովել իր տէրութիւնն՝ արտադրեց զմայրն կենաց, որ ծնաւ զնախաւարդն πρῶτος ὄν-θρῶτος. այսինքն է Յիսուս կամ՝ Յէշու: Նախամարդը՝ զօրանալով՝ սկսաւ կռուիլ խաւարի թագաւորութեան դէմ, բայց պարտեցաւ. և խաւարի իշխանները գողացան անոր լուսեղէն զրահանքը, թանգուզելով իրենց մէջ: Այս ճգնաժամիս Աստուած օգնութեան զրկեց նախամարդոյն՝ զհոգին կենաց ζῶν πνεῦμα, որ էջ, աջ կարկառեց և փրկեց զնա. սակայն պարտելոյն զէնքերը մնացին խաւարի իշխանին իշխանութեան ներքեւ, և Յիսուսը տկարանալով՝ չկարէր զանոնք ազատել. ուստի և այն ազատագրելի մասը, այսինքն է Յէշուս կրակաւ՝ կը տուայտէր (1) խաւարի թագաւորութեան գերութեան մէջ, և սակայն հարկը կը պահանջէր, որ այս ազատութիւնս կատարուի: 4. Յետ այնորիկ Աստուած վերստին (2) ուրիշ էակներ ստեղծեց, այսինքն են կոյսն շուշոյ և հոգին սուշոք δ πρεσβύτερος δ τρίτος. ուստի երեք են էակներ՝ ոյք կը գործակցին լուսաւոր մասը՝ խաւարի գերութենէն ազատելու համար. այսինքն են հոգին կենդանի, որ, — ունելով զգերագոյն տեսութիւն, — այս նպատակաւ ստեղծեց զայն խարհ՝ աստուածային կամաց համաձայն. ստեղծեց և զմարդն Ադամ՝ ըստ նմանութեան նախամարդոյն, զոր ընդ ազօտ նկատած էր, և ըստ պատկերի իւրում: 5. Մարդս բաղկացած է լուսոյ իշխանութենէն գողցուած հոգիէ մի, որ է մասն Աստուծոյ և բղխումն (3), և նիւթազանգ մարմինէ մի, որ խաւա-

1. Այս նախագասութիւնս ամբողջ հետեւութիւն է Մարկիոնի վարդապետութեան. բայց Մանի մեծապէս փոփոխած է զայն՝ իր գրութեան համեմատ և համաձայն ընելու համար:

2. Դիտելու ենք՝ որ Մանեայ այս վարդապետութիւնը՝ Մենդ. Ա. 3. Թուահամարի վերայ հաստատուած է, որ Ս. Օգոստինոսի և ուրիշ Ս. Հարց իսկ պէս պէս մեկնութեանց առիթ տուաւ. իբր թէ առաջին արարչութիւնը՝ չարի արքանեկաց ձեռքով խանգարուած ըլլայ. ուստի և երկրորդ արարչագործութիւն մ'ալ տեղի ունեցած: 2. Ռայշ իւր La Bible et la Nature նշանաւոր երկասիրութեան մէջ համառօտելով բոլոր հնոց կարծիքները, կը ցուցնէ, թէ մինչև կարողոս Մեծի ժամանակ առ քրիստոնեայս իսկ ընդհանուր էր այս կարծիքս: Արդի երկարաքնն և մեկնիչք իսկ դեռ կը պաշտպանեն երկրորդ արարչութեան մի գոյութիւնը. սակայն Մանի զնոստիկեան իմաստով կը հասկնայ զայն:

3. Այս և ուրիշ տեղեր Մանի յայտնապէս զնոստիկեանց էակաբանութեանը կը հետևի՝ ի ձեռն արտահաման (emanatio) և ոչ, ստեղծագործութեան:

բէն յառաջ եկած է, ճոխացեալ 'ի բնէ ներգործութեամբ և մղուած կոյր ցանկութենէ: 6. Մարդ արարածն՝ հարկաւորապէս երկու ⁽¹⁾ հոգի ունի, մին՝ բարի և միւսն՝ չար. և ասկէց յառաջ կուգան անդադար կռիւք և ներքին ընդդիմամարտութիւնք: 7. Գեղարուն Աստուծմէն արտահոսեալ, — կարողութեանց ձեռքով, — կենաց զօրացած՝ յաղթեց խաւարի իշխաններուն, և կազմեց զերկնից հաստատութիւնը, ⁸⁰. Նա ինքն հոգին՝ յետոյ նախամարդոյն լուսէն ձեացոյց արեգակն և լուսինը, յարգարելով անոնց՝ իբրև երկու լուսասփիւռ նաւերու անդուլ և անդադարելի ընթացքը: 9. Նիւթէն թափանցեալ աղօտածաճանչ լուսոյն՝ ստեղծեց զերկիրս, և դրաւ զայն Ունիորուսի ⁽²⁾ Ձմաթօրօս ուսոցը վերայ, որ երբ կը ծանրաբեռնի և կը շարժէ իւր ուսը, այն ատեն կը լինի երկրաշարժ: 10. Լուսափայլ կուսի պաշտօնն է ակներև գործել լուսոյ այն մասերը, որոնք հաստատութեան վերայ կը գտնուին: Օժանդակուած է նա իր արական—իգական օգնականներէն, որոնք մերթ նենգութեամբ և մերթ հրապուրանօք կը կորզեն զլոյսն՝ բարձունքէն վար ինչ կած խաւարի իշխաններու ձեռքէն: 11. Նիւթի և խաւարի մէջ թանգուզեալ լոյսը՝ երբեմն ազատարար Բիսուսի, այսինքն է Արեգական, և երբեմն ալ օգոյ ազդեցութեամբը, — որուն մէջ բազմած է և կը գործէ հոգին սոշրք, — կը զերծանի. և այլ և այլ կերպարանաց, այսինքն է մերթ բոյսի և մերթ պտղոց կերպարանօք կը յայտնուի, մինչև որ բոլորովին նիւթէն ազատուի: 12. Ո՛ր և է մարմին՝ հոգեւորեալ ⁽³⁾ է 'ի բնութեան: 13. Ինչպէս մարմինէ՝ մարմին, այսպէս ալ հոգին՝ հոգիէ կը սերի ⁽⁴⁾. և սերումն՝ կորուստ ինչ է լուսաւոր մասին մարդոյ, այն է հոգւոյն: Հոգի մի որչափ անգամ ծնանի, այնչափ ևս կ'ընկղմի 'ի նիւթ: 14. Խոտեւիլ է հետեւաբար ամուսնութիւնն և արգեւ

1. Պղատն երեք հոգի կը դնէր 'ի մարդն, ըստ վկայութեան Արիստոտելի, բայց ոչ ըստ հասկացողութեան Մանկայ:

2. Որ ըստ Դիցաբանութեան Յունաց Աշտաս ևս կը կոչուի, որդի Նեպտունի կամ Յաբէթի, զոր Արամազդը պատժեց կրելու զերկրագունդն իր ուսոց վերայ:

3. Ա. Ս. Օգոստինոսի՝ Contra Faust. I, 20, n. 2 Մանկեցիներէն մին կը յաւելոյր, թէ որ և է ծառի մէջ կաշկանդուած կայ կրական Բիսուսը. « Jesus patibilis omni suspensus ex ligno; quapropter et nobis similiter erga panem et calicem par religio est ».

4. Դիտելու ենք, որ Մանի հոս Տերտուղիանոսի հոգի-աւանդութեան traducianismus կամ հոգեծնութեան կը հետեւի՝ Թանձր առմամբ, որ նիւթապաշտութեան կը տանի:

լեալ՝ չար սկիզբէն, այսինքն է նիւթէն ազատ մնալու համար։ 15. Հոգիները մարմինէ մարմին փոխանցելով և այլակերպելով կը մաքրուին ⁽¹⁾, և բարի սկզբան հետ կը միանան, որք են արեգակը, լուսինն և աստղերը. և այս է պատճառն, որ լուսինը կ'աճի ցլրումն լուսոյ, եւ երբ կը պարպէ իր լոյսն ենթալուսնեայց մէջ, վերստին կը սկսի իւր ընթացքն և կը լուսաւորուի։ Լուսոյ անջատման այս ընդհանուր և յարաժամ փոխանակուած թիւնս՝ որ սեփական է նոյն իսկ աստեղաց, մարդկան և անհոգի բնութեան, այնչափ պիտի շարունակուի՝ մինչև որ ազատութեան ընդունակ եղող լոյսը բովանդակապէս զերծանի, իսկ նիւթն՝ երբ ալ բոլորովին կորսնցնէ իր մէջ գերուած օտարասեռ լոյսն, այնուհետև անգործ զանգուածի մի պիտի վերածուի և հրակիղի ⁽²⁾։ 16. Աշխարհիս վերջն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ վերահաս տատուծիւն αποκατάστασις առաջնաստեղծ վիճակին. այսինքն է՝ բացարձակ անջատումն և անկախութիւն երկուց թագաւորութեանց, այն է բարւոյն և չարի, լուսոյն և խաւարի։ 17. Իբրեւ անմիջական հետեանք հոգեփոխութեան՝ չկայ ոչ յարութիւն մեռելոց և ոչ իսկ վարձուց հատուցումն։ 18. Հին կտակարանը չար սկզբան կամ դիւի գործ է, որուն մէջ թէև դրուած են ինչ ինչ ճշմարտութիւններ՝ բայց բազմաթիւ մոլորութիւնները քողարկելու համար միայն, իսկ Նորը՝ մասամբ միայն Աստուծոյ գործն է և ընդունելի, իսկ ըստ մեծի մասին յետագայ դարեւրու գիւտ։

Յայս վայր մէջ բերուած կէտերուն համար կրնանք վստահութեամբ ըսել, թէ ստուգիւ Մանեայ վարդապետութիւնք են. իսկ հետեւեալներն՝ հաւանորէն անոր հետևողաց յաւելումներ ըլլալու են։ 19. Ներկայ դարուս բանականաց այս նախահայրերը ուզածնուն պէս կը մեկնաբանէին Ս. Գիրքը. և Յով. Աւետարանչի այն խօսքը, թէ « Եւ լոյսն 'ի խաւարի անդ լուսաւորէ, և խաւար նմա ոչ եղև հասու », Մանեայ գրութեան իբր 'ի հաստատութիւն ըսուած կ'առնուին։ 20. Քրիստոսի տընօրինականքն և մահը՝ իրական չէր, այլ առ աչգը եւթ, կամ իբրեւ այլաբանական նշանակներ էին լուսաւոր բնութեան կրած

1. Այս վարդապետութիւնս՝ Պղատոն բարգաւաճեց, բայց հոգիներու նախագութիւնն ընդունելով հանդերձ, որ աւելի գծաւարահաւատալի և հակասական կ'ըլլայ աննիւթին՝ նիւթական միջնորդաւ փոխանցումը։ Սակայն Մանի ուրիշ հնդիկ կամ զանգիկ աղբիւր մ'ալ ունեցած պիտի ըլլայ։

2. Այս նախադասութիւնս Պետրոս Առաքելոյ մէկ տեղոյ սխալ հասկացողութեանը վերայ յեցած է. յորում կ'ըսուի, թէ երկիրս առաջին անգամ լրհեղեղաւ կորեաւ. իսկ երկրորդ անգամ հրով հրդեհեալ՝ պիտի լուծանի։

իրական նեղութեանցը: 21. Քրիստոս միայն 'ի Թաբօր երևացաւ իր յատուկ բնութեամբը, երբ այլակերպեցաւ 'ի լոյս: 22. Բոլոր Հին և նոր կտակարաններէն և անոնց հեղինակներէն վերահայն ոմն էր Մանի, այսինքն է Մխիթարին և տէր անզուգական, որ իւր հետևողաց առջև բացաւ լուսեղէն աշխարհի հնգաթիւ գաւառները: 23. Չէին յարգել զիսան՝ իբրև փրկութեան գործի, և ոչ իսկ զկոյսն սուրբ՝ իբրև Տիրամայր: 24. Չբանն Աստուած կամ հոգին Յիսուսի՝ կը համարէին իբրև մասն մի աստուածային լուսոյն. և Յիսուսի հետ երանելոց հոգիներ ևս արեգական հետ միացած է, կ'ըսէին: 25. Այս պատճառաւ իսկ կը պաշտէին զարեգակն և զհուր: 26. Կը մերժէին զՄկրտութիւնն, իբրև աւելորդ ինչ. որովհետև հոգւոց մաքրութիւնը՝ մարմնոց 'ի մարմինս փոխանցութեան մէջ կը կայանար:

Մանիքեցոց բոլոր բարոյականն և անոր գործադրութիւնն՝ հետեակ երեք կէտերու մէջ կը բովանդակուէր. Ա. Կնիք թերաւի, որ կ'արգելու ամէն հայհոյութիւն, այսինքն է Մանիքեցոց վարդապետութեան և Մանեայ հակառակ որ և է խօսք կամ բան. կ'արգելու ուտել միս և ձու, և խմել կաթ և գինի: Բ. Կնիք ձեռաց՝ որով արգելեալ է կեղանիներ մեռցընել, ծառեր կտրել և պտուղ քաղելը: Գ. Կնիք սրտի՝ որ կ'արգելու զամուսնութիւն և զծնունդ. բայց այս իսկ Ունկնդիրք կամ նորամուտ կոչուած գասուն համար: Իսկ Ընդունալք՝ որոնք միայն էին գիտակց գաղտնեաց աղանդին, առանձնաճորհեալ էին և ազատ:

Արդ՝ այսպիսի իմաստասիրական-կրօնական գրութիւն մի՝ որ արտաքին ձևով այնքան գիտաւոր և հանճարեղ կը տեսնուի, ներքսապէս ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ աչքի զարնող հակասութեանց խառնակոյտ մի և յեղարջումն տրամաբանութեան: Սակայն Արեւելք՝ որ տրամաբանութիւնէն աւելի՝ երևակայութեան ծնունդը կը սիրէ և մեծաբէ ընդհանրապէս, բազմապիսի դժուարութեանց մէջ իսկ՝ ովսանայով ընդունեցաւ զայն: Իմաստասէրք և հեթանոսք՝ այս գրութեամբս՝ իբրև բանին լուսովը գրտնուած և լուծուած համարեցան Աստուծոյ և բնութեան, արարչագործութեան և փրկագործութեան գաղտնիքը, զորս կ'որոնէին զարուց 'ի դարս. և Մանիքէութիւնն՝ համարուեցաւ իբրև օղմիութեան հեթանոսական այլ և այլ աղանդոց՝ ընդ Քրիստոնէութեան: Եւ յիրաւի, Արեստկրիտոս՝ Մանեայ գլխաւոր հետևողաց մին, որ գրով իսկ թողուց իր վարդապետին Աստուածաբանութիւնը Θεοσοφία, կը ճգնի ցուցնել իսկ, թէ Հրէութիւնն, Հեթանոսութիւնն և Քրիստոնէութիւնը բացարձակապէս մի և նոյն էին: Ակոռաս, Ադամանտոս, Փաշատոս, Փելիքս, Փորտունաս

տոս և Սնկոնդրոս, որոց դէմ կռուեցաւ Ս. Օգոստինոս առանձին գրութիւններով, — թէ և ինքն իսկ երիտասարդութեան փայլուն հասակին մէջ բռնուեցաւ անոնց ծուղակին մէջ, — էին մի մի ջերմ պաշտպան և զարգացուցիչք Մանիքէութեան: Քանի՜ քանի գիտնականներ, բարձրաստիճան եկեղեցականներ, ինչպէս և յետոյ թագաւորը և թագուհիք ընդգրկեցին զայն, և եղեն իբրեւ մի մի հիմնաքարինք յօրինուածութեան եկեղեցւոյն Մանիքեցւոց, որոց մասին եկեղեցական պատմութիւնը քիչ բան հասուցել է մեզ և կամ ոչնչացուցել:

Բայց և այնպէս՝ եղած գրաւոր և անգիր աւանդութիւններէն զատելով՝ կարեւր ըսել, թէ Մանիքեցւոց եկեղեցին՝ քրիստոնէականին ծառայական նմանողութեամբը կազմակերպուած էր: Սուտակասպաս Միսիթարին Մանի՝ ինքն իսկ Քրիստոսի նման երկոտասան աշակերտներ ընտրած էր՝ քարոզելու իր նոր վարդապետութիւնը. այս ընտրութիւնս յաջորդական էր և միշտ մի և նոյն թուով: Երեքասաններորդն՝ իբրեւ փոխանորդ Մանիայ՝ իրենց գերագոյն պետն էր: ԺՅ ընտրեալքը կը ձեռնադրէին 72 եպիսկոպոսներ, — անշուշտ նմանողութեամբ 72 աշակերտացն Քրիստոսի, — սղբա ալ քահանաներ կը ձեռնադրէին: Սարկաւազներ և քարոզիչներ ևս ունէին:

Մեծ փոյթ կը տանէին Առաքելոց անուամբ անհարազատ գրութիւններ յօրինելու և տարածելու. և թովմաս և ֆիլիպպոս Առաքելոց ընծայուած Աւետարաններն ⁽¹⁾ և շատ մի անհարազատ գրութիւններ, որոնցմով ուղեցին ճոխացնել Նոր կտակարանը՝ Մանիքեցւոց ⁽²⁾ գործ էին:

Իրենց պաշտամունքը՝ ամենածածուկ կերպով կը կատարէին: Եկեղեցւոյ այն խորհուրդները, որոնք նիւթոյ ձեռքով կը կատարուին, կամլաւ ևս որոց մէջ նիւթն է իբրեւ միջոց շնորհաց՝ մերժուած էին: Ս. Հաղորդութիւնը Ընտրելոց ներկայութեամբ միայն կը կատարէին, բայց առանց գինւոյ. զի գինին՝ էր, ըստ Մանիքեցւոց, բաժակ դիւաց: Իսկ իրենց Ագապներն՝ ոչ այլ ինչ էին՝ բայց եթէ անպարկեշտ խնճոյքներ՝ պէսպէս անառակութեամբք լի, թէ և Մանի այնպէս աւանդած չէր նոցա:

Այս նորօրինակ վարդապետութեամբս՝ թէ և ուղած էր Մանիլուրաքանչիւր ազգաբնակչութեանն՝ իրեն. յատուկ դաւանու-

1. Հայերէն « Գիրք ՃԾԸ Հերձոստոցի » մէջ Թովմայի Աւետարանին իբրեւ բուն հեղինակ Մանի նշանակուած է:

2. Տես Ս. Օգոստինոս. Epist. 64, n. 3. — Կապէ Hist. liter. script. eccl. vol I. d. 141—143, — Ֆապրիցիոս, Bibl. Gr. ed. Harles. vol. VII, p. 322:

Թիւնը մատակարարել, բայց այնու հանդերձ շատ ժայռերու զարնուեցաւ. որովհետեւ այն ազգերէն իւրաքանչիւրն իր դաւա- նութեան առընթեր՝ հակառակն ևս ակներև կը տեսնէր։ Այո՛, նայսերը Հոռոմոց, ոյք իրենց տէրութեան մէջ կրօնից իբրև գերագոյն պետ ճանչցուած էին և պաշտուած, չէին հանդուրժեր իրենց տեղ Մանի կամ նորա յաջորդը փոխանակուած տեսնել. այսպէս ըսելու ենք նաև արքայից արքային համար։ Այս պատ- ճառաւ իսկ Մանէսի և Մանիքէութեան նախկին հալածողները Դիոկղետիանոս և Շապուհ եղան։ Սոցա յաջորդեցին ապա մեծն Կոստանդիանոս, վաղենտինոս Ա, Բ, Գ. Թէոդոս մեծն, յիւս- րիոս, Կրտսերն Թէոդոս, Յուստինոս, Յուստինոս, և այլն։ Սա- կայն չնայելով այնպիսի հալածանաց՝ Գ. Դ. և յաջորդ դարե- րուն մէջ տարածուեցաւ այս աղանդս յաջ և յահեակ բոլոր Հռովմէական կայսերութեան մէջ, այսինքն է՝ ի Պարսկաստան, ի Միջագետս, Ասորիքի, Պաղեստինու, Եգիպտոսի, Ափրիկէի, Իտալիոյ, Գաղղիոյ և Մականիոյ մէջ։ Իր հաստատութեան առաջին դարուն՝ այս աղանդս դեռ իր նախկին պարզութեան և պարու- նակին մէջն էր. բայց յետ այնորիկ այնքան կերպարանափոխու- թիւններ կրեց, որքան որ կուսակցութեանց և դպրոցներու բաժնուեցաւ։ Այնպէս որ Թէոդորետոս՝ անկէջ մէկ դար վերջ գրելով Մանիքեցւոց մասին կ'ըսէ, թէ Խորանաւուռն այլևայլ ա- ղանդոց բաժնուած էր, որոնք երկու սկզբանց դաւանութեան մէջ միայն կը միանային իրարու. իսկ յայն ամենայն կը զանա- զանէին յիրերաց։ Իմ նպատակէս դուրս է այս տեղ մի առ մի յիշել բոլոր այն աղանդներն՝ իրենց արարուածներով ի միասին վերոյի- շեալ աշխարհաց մէջ. սակայն զանց չպիտի ընենք ցուցնելու հա- մառօտիւ անոր ունեցած ամենամեծ ազդեցութիւնն և յառաջա- դէմ վարդապետմները մի քանինշանաւոր հերետիկոսութեանց մէջ։

Այս, բոլոր այն հերետիկոսութիւնքը, ոյք Երկուութեան վե- րայ հիմնեալ էին և կը մերժէին զամուսնութիւն, եկեղեցւոյ խոր- հուրդներն և տնօրինականքը՝ Մանիքէութեան ծնունդ են։ Արա- բիոյ անապատին և հին աշխարհի մէջ ցանուած և ցրուած այն կրօնական և մոռաւորական յեղափոխութեանց շատերը, որք Կոստնոսի կոփիչ և կուանիչ ուռան ներքև ծնծուելով՝ նոր նոր կեր- պարանք և ձևեր առին և յուզեցին Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին և քրիստոնէական հաւատը, Մանիքէութեան աշխարհահոծ խառնակութենէն յառաջ եկան և պարզեցին իրենց անկախու- թեան դրօշը։ Մանիքէութեան պարտիզէն բուսաւ յԳ. դարուն նախ Յերակաջոց աղանդը յանուն Յերակսի Եգիպտացւոյ։ Այս աղանդս որ յիշուած է հայերէն ՃՄԸ Հերձուածոց Գրքին

մէջ, Ս. Եպիփան (¹) ևս ընդարձակօրէն կը խօսի և կը հերքէ անոր միջրութիւնները, առանց բսելու, թէ Մանիքէութենէ կը շառաւիղէր։ Սակայն Բոսորոը հիմնաւոր փաստիւք ապացուցուց զայն։ Այս աղանդիս մէջ հակառակ Մանեայ ընդունուած է մեռելոց յարութիւնը, բայց ըստ հոգւոյ միայն։ Բանականութիւնը բացուելէն յառաջ մեռնող տղաքը՝ չեն կարող ժառանգել զերկնից արքայութիւնը։ Վասն զի բարեգործութեամբ դեռ արդիւնաւորած չեն զայն։ Մելքիսեդեկն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ մարմնացեալ Հոգին սուրբ և Մանեայ երկու սկզբանց վերայ երրորդ մ'ալ կը յաւելոյր։ այսինքն է Աստուած, Նիւթ և Չարն։ Բ. Բրախիալաց աղանդը մի և նոյն դարուն։ Այս անուանակոչութեանս բուն պատճառն ինձ յայտնի չէ։ սակայն վէցէրի և վէշտի Համապատասխան Բառարանին մէջ (Հտ. ԺԴ) յունարէն *ἑρμῆς* բառէն ածանցեալ կը համարուի, որ կը նշանակէ հեղումն։ որովհետև Մանի, որուն կը հետեւին, մորթեղերծ եղած ժամանակ՝ հոսած էր իւր արիւնը ցվերջին կաթիլ։

Գ. Արիստոտէլիսնը որ ծնաւ յամի 319 զիկկական թուականին, և դարեր տեւց, ծնունդ է, ըստ իս, Մանէսի վարդապետութեան 3. և 24. նախադասութեանց։ Սակայն այն ինչ որ Մանեայ գրութեան մէջ իբրև երկրորդական կէտ մ'ենթադրուած է, նոյնը Արիստի գրութեան մէջ առաջին տեղին ունի։ և յունական կիրթ հանճարոյ բոլոր իմաստասիրական ներութիւններն՝ հօն կը ձկտին՝ եզրակացնելու արարածոց բնութեան մէջ երեցած 12 կերպ ծնողենէ կամ յառաջագայութեանց, թէ սկզբնաւորեալը կամ բանը *λόγος* իր սկիզբէն կրտսեր է, և հետեաբար անհաւասար գոյացութեամբ։ Դ. Պրիսկիլլականուքիւնը (²), որ մօտ 381ին երեցաւ ՚ի Սպանիա, ուղղակի շառաւիղած է Մանիքէութեան 2⁰. և 4⁰. նախադասութիւններէն։ Այս բանիս հաստատութիւնը կը գտնենք նոյն իսկ Ս. Հերոնիմոսի (³) և Պրիսկիլլայ ժամանակակից Սուլպիկիոս Սեբրոսի (⁴) քով։ Մանեայ վարդապետութեան մէջ երրորդութեան գաղափարը թէպէտև խիստ աղաւաղ և մոլար, բայց կայ իրօք. իսկ Պրիսկիլլեանք՝ ընդ հակառակն, յառաջ անցնելով ժխտեցին բոլորովին երկց անձանց գոյութիւնը, գնոստիկեան ստորակարգեալ

1. *Adversus Hoereses*, 67 :

2. Պրիսկիլլայ բազմահարուստ և հրապուրող կնոջ ձեռքով, որ կը վարդապետէր, թէ աշխարհս չէ Աստուծոյ՝ այլ դիւի գործ. և թէ Քրիստոսի ծնունդն և մահ չէին իրական։

3. *Epistola 43 ad Ctesiph.* col. 476 :

4. *Hist. Sainte I.* 2, C, 46 :

էակաց անհամար շարք մի հնարելով իրարմէ յառաջագայեալ։ Մանեայ միւս մոլորութիւններն ընդունելէն դուրս՝ յաւելին ուրանալ նաև մարդուս անձնիշխան ազատութիւնը, և կոյր ճակատագրին ընծայեցին զամենայն։ Այս վարդապետական փոփոխութեանս պատճառն յայտնի է Մանիէն գծուած բարոյականի մեծ յեղափոխութեամբը. վասն զի փոխանակ Ազապի՝ մասնաւոր տեղ մի կը ժողուէին, գիշեր ատեն, արք և կանայք. մերկամարմին արթութիւն վերջ՝ անձնատուր կ'ըլլային յանառակութիւնս. և Աստուծոյ նուիրեալ պաշտօնը ափրողիտական խնջոյիւք կը պղծէին։

Ե. Պեպուզացոց (¹), Ալոգիստուաց (²) և Պոդիստուաց աղանդները, զորս Ս. Եպիփան և Եպիփանի Ընդդէմ Հերձուռացոց գրութիւնէն համառօտուած հայերէն « Գիրք ՃԾԸ Հերձուռացոց » մէջ կը բերեն՝ իրենց զգուշի արարուածներով՝ Մանիքեցոց և Մոնդանեանց աղանդներէն շառաւիղած են, և մինչև Կապադովկիոյ և Փոփուզիոյ խորերն արմատացած, Զ. Բորբորիտաց (³) աղանդն ևս, զոր կը յիշատակէ Ս. Եփրեմ Ասորի իւր ԻԲերկրորդ Երգին մէջ, զոյգ ընդ աղանդոյ Մանիքեցոց՝ ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ այս վերջինիս ծնունդ, և քոյր Պրիսկիլլեանց աղանդին։ Այո՛, Բորբորիտք՝ Մանիքեցոցմէ տեսական մոլորութիւններն աւելի ժառանգած էին. իսկ անբարոյական մօղնէութիւնքը՝ որ անոնց յատուկ բնադրոյմն էր, 'ի Պրիսկիլլեանց անտի առած էին։ Քիչ յառաջ յիշուած հայերէն Գիրք Հերձուածոցին հետ՝ հին Ոսկեփորիկ մ'ալ իբրև բնորոշ յատկութիւն կ'ընծայէ Բորբորիտաց « Տղմաշիւք, զի զսննելայն մեղս անխտիր գործեն »։ Երկրորդ ապացոյց մ'ալ Բորբորիտաց աղանդը Մանիքեցոցէն ծագած լինելուն՝ կու տայ մեզ Գր. Մագիստրոս, զի Ասորոց Կաթողիկոսին գրած թղթին մէջ Թոնրակեցոց աղանդապետին

1. Հայերէն գրչագրաց ոմանք « Պեպուզացոց » կը գրեն, և ոմանք Պեպուզացոց. բայց երկուքն ալ անճիշտ են, զի Փոփուզիոյ այն քաղաքն՝ ուր այս աղանդս յայտնուեցաւ՝ Պրիսկիլլա և Կոնիսիլլա կախարդասար կանանց ձեռքով. Պեպուզ կը կոչուէր։

2. Այս անունս՝ ըստ Ս. Եպիփանի կազմուած է յունարէն α և λόγος մասնկանց, որ կը նշանակէ առանց բանի. վասն զի սղբս չէին ընդուներ զբանն Աստուած, Յովհաննու Աւետարանին համաձայն։

3. Ազգային մատենագիրները՝ Մ. Խորենացիէն և Կորիւնէն սկսեալ կը յիշատակէն անոնց գառնենի կերպարանաց տակ ծածկուած գայլենի գայլութիւնները, յորժոյթնով զանոնք մերթ քորքորիսնուս, մերթ քորքիոս և մերթ քորքիանուս։ Այս ձևերուս առաջինը միայն մօտ է յունարէն բառին βόρβορος, որ կը նշանակէ տիղմ, գայտ. այսինքն է տղմասէր, վաւաշ և այլն։ Հաւանօրէն 'ի Յունաց կամ յԱսորոց փոխ առնուած է։

Համար կ'ըսէ. « Վաւաշ, շամբուշ Բոքթորիւտն պիղծն Մմբատ » : Իսկ արդ ինչպէս պիտի տեսնենք Թոնրակեցւոց աղանդը՝ Պաւլիկեանցէն և սա ալ Մանիքէութենէ շառաւիղած էր. ուրեմն հետեւութիւնն յայտնի է :

Ուրեմն ցայս վայր յառաջ բերած պատմական իրողութեանց՝ կարենք եզրակացնել այժմ, թէ այսքան բազմապիսի ճիւղաւորութեամբ Արեւելքի և Արեւմուտքի մէջ տարածուող աղանդը՝ պէտք է որ նոյնչափ ևս քաղաքական և բարոյական ազդեցութիւններ ունեցած ըլլայ այս աշխարհաց պատմութեան վրայ :

Բարեւրաստան, Մարաստան, Ափրիկէ, Ասորիք և Պարսկաստան, որոնք եղան իբրեւ նախկին թատերք Մանիքէութեան, ամենէն աւելի վարակուած էին այն աղանդի մուրուութիւններով : Այնպէս որ Եզնիկ Կողբացին Ե. դարու առաջին կիսում գրելով Եղծ Քէյին Պարսից, հաւասար ⁽¹⁾ կը գտնէր զայն ընդ վարդապետութեան Մանեայ, իսկ Հայք՝ ոչ միայն դրակից՝ այլ և ազգակից և կրօնակից իսկ էին Պարսից, 'ի հարկէ չկարէին ազատ մնալ 'ի Մանիքէութենէ, մանաւանդ երբ այս վերջինս պարսկադէն Արեւապարտոնքեան հետ սերտիւ միացած և նոյնացած էր : Մ. Խորենացւոյ և Մ. Կաղանկատուացւոյ աւանդածներն ուշի ուշով քննելով՝ կը տեսնենք, որ Գ. և Դ դարերում արդէն Աղուանից, Սիւնեաց և վասպուրականի ժողովուրդներն արևապաշտութեան և դիւսպաշտութեան խորը գահավիժած էին : Եւ Մատնահատից և Խլաթայ կողմերը կատարուած պիղծ պաշտամունքը՝ մի մի կռուան են ըսածնուս : Իսկ Ե դարում Թէոդորոսի Մոպսուեստացւոյ և Նեստորի ձեռքով, — որոնք Մանեայ վարդապետութեան 20. և 23. մուրուութիւնները չաբազոյն կերպով նորոգեցին, — յայտնուեցան Մանիքեցիք նաև յԱլլարատ. բայց այս անգամ՝ Արևորդիս և Երևոռքակաւնու ⁽²⁾ կ'անուանէին իրենք զիրենք, և կամ անոնց հետ միաբան գործելով : Կորին « սատանայական աղանդ » կը կոչէ զայն. և յի-

1. Զի յիշեալ գրութեան մէջ ուզելով ընդդիմաբանել Պարսից Մոգերուն, կըսէ. « Հարկ է տալ պատասխանի և ցուցանել՝ թէ ոչ ինչ աւելի քան զոր Մանի, զոր նոքա մորթեցին, ասեն : Զինա երկու արմատս բարոյ և չարի ասէ, և զայն ոչ յղու թեամբ և ծննդեամբ, այլ ինքնակացս՝ միմեանց հակառակ. և նոքա զնոյն ասեն՝ տեսնանք Զրուանայն յղութեամբ և ծննդեամբ : Նոքա (Մանիքեցիք) արևապաշտք, և սոքա ծառայք արեգական : Նոքա ամենայն անշնչոց շունչ կարծեն. և սոքա նոյն օրինակ զնոյն իմանան : Որով յայտ է թէ վարուք և եթ մեկնեալ են 'ի միմեանց. զի նոքա կերպարանօղք են, և սոքա զեղիւք, այլ կրօնիւք նոյնք և նոյնպիսիք » :

2. Իրտելով որ յԳ. դարուն իսկ այս աղանդս կար, և Եւսեբիոս իւր նկեղ. պատմութեան Ե. Գրոց ԺԲ. գլխուն մէջ կը յիշատակէ զայն :

բաւի. վասն զի ինչպէս տեսանք 'ի վեր անդր և պիտի տեսնենք 'ի հետեւեան, — Պաւղիկեանց վրայ խօսած ժամանակ, — զգե կամ Դեմիոնըդոս կը պաշտէին Մանինեցիք: Մ. Խորենացի, Գ. գլ. ԽԷ. « Հեքսնոսական մոլորութիւն » կ'անուանէ, վասն զի համաձայն Մանինեցւոց Քրիստոսի Աստուածութիւնը կ'ուրանային:

Այս գիւական և հեթանոսական աղանդս ջախջախելու համար է, որ Ս. Մեսրոպը կամ Մաշտոց կրկին և կրկին կ'ընթանայ Գողթն գաւառէն 'ի Սիւնիս և յԱղուանս, և անտի դարձեալ 'ի Գողթն և յԱյրարատ: Այո՛, նոյն իսկ Ս. Պրովկի, Ակակիոսի և Ասորոց՝ առ Ս. Սահակ գրուած տագնապալից և յանձնարարական թղթերն և անոնց նշատասխանիքը մէկ կողմէն, իսկ միւս կողմէն ալ ազգային յիշատակարանք կը ցուցնեն, թէ Մանիքէութեան այս ժիւր արբանեակներս, այսինքն է Բորբորիտք, Արևորդիք և Երևութականք, կարծուածէն աւելի կրօնական և քաղաքական շփոթութիւններ յառաջ բերին 'ի Հայս. կազմեցին Հայոց մէջ պարսկադէն կուսակցութիւն մի և հրաւիրեցին Պարսից անվերջ ոտնձգութիւնները մեր ազգին և աշխարհի վերայ: Բայց աստի՛ մեր մեծեռանդն թարգմանչաց անդու ջանքով և հոգևոր շանթերով, և անտի աշխարհական իշխանութեան գաւազանի զօրութեամբը շուտով խայտառակեցան անոնց նենգաւոր դաւադրութիւնքը, գէթ առժամանակեայ կերպով: Սակայն հայ հոգին վրայ անոնց ցանուած սերմերը թէև ամութեան դատապարտուած 'ի Ե դարուն, բայց այնպէս չի միացին նոյն դարավերջին և 'ի սկիզբն Զ երորդին:

Այս դարուս ազգային գրականութեան և յիշատակարանաց պակասութեան աղագաւ՝ կը պակսին դժբաղդաբար նոյնպէս լրացուցիչ տեղեկութիւնք: Սակայն մէկ կողմէն Եւտիքէսի մոլորութիւնն որ վաղենտինեայ և Մանեայ 20⁰. նախադասութեանը վերանորոգութիւնն էր, ըստ վկայութեան Յովհաննու (1) Օձնեցւոյ. և միւս կողմէն Զննոն և Անաստաս կայսերաց ներող քաղաքականութեամբը, մանաւանդ թէ վերջնոյս մայր դշխուհւոյն զՄանիքէութիւնն ընդունելովն՝ երբ ամէն հալածանք ևս դադրեցան, և անոնք քսան և եօթն տարի անընդհատ ազատութիւն վայելեցին՝ և տարածուեցան բիւզանդական կայսրութեան մէջ, կարելի բան չէ՝ որ 'ի Հայս ևս արձակ համարձակ ճարակած չըլլան: Այո՛, Պարսից արքային նաւատայ՝ Հայոց սահմանագլխուն վերայ բռնի գումարած ժողովակներն աստի, և անտի յաճախ ու

1. Որ Ընդդէմ Երևորդիականաց ճառին մէջ այսպէս կ'ըսէ. « Զվաղենտիոս և զՄանի, որ կարծեաք ասացին զերևումն Քրիստոսի և զվի բնութիւն »:

րացութիւնք քրիստոսական հաւատոց, խանդարմունք եկեղեցական օրինաց և բարոյականի՝ լիովին կը հաստատեն մեզ զայս տխուր ճշմարտութիւնս։

Վեցերորդ գարուն վերջերը Մանիքէութիւնն այսպիսի կացութեան մէջ էր, երբ կայսրն Յուստինոս՝ մանաւանդ թէ նորա յաջորդը տարբեր քաղաքականութեամբ զինեալ, փորձեցին վերջնական հարուած մի տալ անոր և իրենց միահեծան գաւազանի ներքե նուաճել զայն։ Սակայն այս բազմազխեան վիշապս, այս բազմահնար Մէդուսան, որ կեղծուպատիր դիմակի տակ ժածկուած՝ զիտէր ժամանակին և պարագայից համեմատ կերպ 'ի կերպս լինել և իր հալածիչները խաբել, ամփոփեցաւ ոչ թէ լոկ քաղաքի մի կամ գաւառի՝ խորը, այլ որ չարագոյն է՝ գաղտնածածուկ մարդկան համոզման մէջ, ուր չեն կարող մշտնել ոչ զէնք և ոչ բռնութիւնք։ Ոմանք արդի քննադատից՝ մեր ցայս վայր նշանակած պատմական և այլն պատճառներէն բոլորովին տարբեր պատճառ մի կու տան Մանիքեցւոց ազանդի տարածուելուն։ այսինքն է քրիստոնէից՝ անոնց դէմ յարուցած անգութ հալածանքներն և մահուները։ Սակայն այսպիսի ենթադրութիւն մի ճշմարիտ կրօնից արբանեկաց համար միայն կըրնայ պատմական և կատարեալ իրողութիւն համարուիլ, և ոչ թէ Մանիքեցւոց, որոնց մոլորութեանց իբրեւ ճշմարիտ ժառանգներ պիտի ելլէին անուանեալքն Պաւղիկեանք։ և թէ մոլորութիւնը՝ միայն անուանս և դիմակներ փոխելով կրնայ յարատեւել։ Ահաւասիկ ժամանակակէտ և անցք հին Մանիքէութեան՝ 'ի նորն, կամ լաւ ևս 'ի Պաւղիկէութիւն։ Տեսնենք այսուհետեւ, թէ ի՞նչ պայմաններու և պարագայից մէջ սկսաւ երևնալ Պաւղիկեանց ջոկատն։ Ինչպիսի՞ միջոցներով սկսաւ յառաջ վարել իր նախահայր Մանիքեցւոց գործն, և թէ դեռ ուրիշ ի՞նչ մոլորութեանց ծնունդ տուաւ։

Կանխաւ յիշեցինք, թէ ինչպէս արեւմտեան և արեւելեան կայսերք Հռոմոց անդադար կրօնական խնդիրներու միջամտելով, բուռն հալածանքներ յարուցին Մանիքեցւոց և ուրիշ ժամանակակից հերետիկոսաց դէմ։ Արդ՝ սղքա բազմապիսի տանջանաց և մահուան սարսափի ձեռքէն ազատելու համար՝ փախան կայսերութեան հեռագոյն սահմանները. այսինքն է յԱսորիս, յԵգիպտոս և յԱրաբիա։ Այնպէս որ այս ժամանակամիջոցիս նազովրացւոց, Եբրեոյիսներու, Արիանոսաց, Նեստորականաց և Եւտիփականաց հետ՝ Մանիքեցիք ևս կը վխտային Արաբիոյ մէջ. որոնք գրէթէ առ հասարակ վրէժխնդրութեան ոգւով լեցուած՝ անհաշտ ատելութիւն մ'էս կը սնուցանէին ուղղադաւան Եկե-

դեցւոյ և անոր դաւանութեանց դէմ՝ Հրէութեան, կռապաշտութեան և հերետիկոսութեանց այս իսառնարանիս մէջ՝ ամէնքն ալ նորաձեւութեանց կը սպասէին, և ամէն օր նորանոր ծրագիրներ և աղանդներ կազմելու հետ էին. մինչև իսկ անապատի մարգարէին առաջին տուն տուղներն՝ անոնց միջէն էին: Մարգարային կրից և յեղափոխութեան հրաբուղին արդէն լեցուած էր, և չարութեան բաժակը բերանաբաց կեցած էր ժայթքելու երկրիս երեսը: Նոր շունչ մ'է նորագործ զօրութիւն մի բաւական էր առ այն: Հագարացւոց մեծ և անուանի յեղափոխիչը տեսնելով կրօնից այս ահագին տարաձայնութիւնները, ուզեց զանոնք միութեան մի վերածել: Այսպէս ուրեմն Հարաւայնոց հովին և հոսանքին հետ՝ ձգեց տարաւ բոլոր վերոյիշեալ խառնիճաղանճ աղանդաւորները՝ վերստին սփռելու քրիստոնէական հոգին և բիւզանդական կայսրութեան մերձագոյն սահմանաց վերայ: Այո՛, է դարու առաջին կիսուն և ճիշտ այն ժամանակ երբ Արաբացիք տիրելով Հայաստանի՝ կը յառաջէին յԱրեւմուտս, վերստին յայտնուեցան Մանիքեցիք Սամուսատի և Դարանահեաց լեռներու մէջ: Բայց այսուհետև Մանիքէութիւնը աւելի Պաղիկեան աղանդ կամ պարզապէս Պաղիկէութիւն վերակոչուած է, կամ յանուն նորոգողին և կամ մի այլ պատճառաւ:

Պաղիկեան աղանդին Մանիքէութենէ ունեցած տարբերութիւնը մատնանիչ ընելէն յառաջ, կարևոր կը համարիմ աստ խօսել համառօտիւ աղանդապետին ծագմանը կամ ազգայնութեանը մասին, լուծելու համար այն դժուարակնճիւռն հարցերէն մին, որ այլ և այլ անճիշտ եզրակացութեանց պատճառ ելաւ ազգային և օտարազգի մամլոց մէջ:

Ազգային մատենագիրներէն Յովհ. Օձնեցին՝ ընդդէմ Պաղիկեանց գրած ճառին մէջ կը յիշատակէ զՊօղոս՝ պարզապէս Սամուսատցի անուանակոչութեամբ՝ այսպէս. « Աւագիկ Պօղիկեան, քրդ, որ 'ի Պօղոսէ Սամուսատացւոյ դեղեալ »:

Պետրոս Սիկիւիացին ⁽¹⁾ անոր ազգանունն ես կ'աւանդէ, ըսելով, թէ նալլիւնիկէ անունով Մանիքեցի կին մի ծնաւ երկուտ բնակ օձեր, և իժի նման կը սնուցանէր զանոնք թունաւոր վարդապետութեամբ, որոց միոյն անունը Պօղոս էր, իսկ միւսին

1. Hist. de Manichoeis. Ed. Lugduni, 4re ed. « Etenim Samosatene mulieri Callicae geminierant liberi Paullus et Joannes: hosce duos serpentes illa vipera genitrix aluit, nefariamque sectam edoctos Samosatis praecones erroris emisit, que Phanariae ditionem ingressi, in vicum quendam pervenere, ibique rudes parumque certas fidei nacti incolae venenum impietatis, et dirum hostis lolium sparserunt »;

Թովհան. և թէ առաջնոյն անուամբ նոր Մանիքէութիւնը կոչուեցաւ Պաւլիկէութիւն. և թէ Սամուսատէն տարածուեցաւ աղանդս 'ի փանարիս, որ կը կոչուի այսօր Եպիսկոպոսիս:

Փոռ՝ իր Պատմ. նոր Մանիքեցոց երկասիրութեան Ա գրոց ԺԶ գլխուն մէջ՝ խօսելով անոնց աղանդապետին վերայ՝ Պետրոսի Սիկիլիացւոյ տեղին գրէ թէ նման բառերով մէջ բերելէն յետոյ, — որ յայտնի նշան է նոյնութեան նախկին հասարակաց աղբեր մի, — նոյն գրոց ԺԸ. գլխուն մէջ յառաջ կը բերէ ⁽¹⁾ ուրիշ աւանդութիւն մի՝ բոլորովին հակասող առաջնոյն: Այժմ աւելորդ է ըսել, թէ այդ երկու դէմքնդէմ աւանդութիւնք՝ նոյնպէս երկու տարբեր ազգի և ժողովրդեան մէջ չըջող արտայայտութիւններ են. այլ այս աւելի դիտելու ենք, որ փոռ այս երկրորդ տեղոյն մէջ ոչ միայն Պողոսի ազգատոհմը՝ այլ նոյն իսկ ազգութիւնը կը յիշէ յայտնապէս, ըսելով, թէ Պողոս անուամբ հայազգի մի երկու որդի ունէր, միոյն անունը Գննեւիոս, իսկ միւսին Թէոդորոս: Այս մարդս՝ ընդհանուր կերպով ամէն ուրացողաց դէմ կ'ըքուած մահուան դատաւճռէն խոյս տալով՝ եկաւ յԵպիսկոպոսիս, և հոն կը սփռէր իր ամպարը թեան չար սերմունքը. և թէ աւելի այս՝ քան թէ Կալլինիկեայ որդւոյն Պողոսի անունով Մանիքեցոց աղանդը Պաւլիկեան կոչուած կը կարծուի: Փոռի այս երկրորդ կարծեացը կը համաձայնին նոյնպէս Կղ. Կալանոս, հտ. Ա. և Բարոնիոս, հտ. Թ:

1. « Paullus autem quidam gente Armenius, duum filiorum pater, quorum alter Gegnesius, Theodorus alter audiebat, mortem evadit fuga, quae contra universam multitudinem decreta fuerat. Ac venit ille quidem Episparim superius a nobis commemoratam, ibique impietatem disseminare studiebat: Ex hoc porro Paulo, pare non minima apostatarum denominationem suam trahere potius, quam ex filio Callinicae detestabilem Manichaeorum gentem fuisse dictam, arbitratur ».

Շարունակելի